

УДК 349.2

А. С. СИДОРЕНКО,
аспірантка,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,

ДО РОЗУМІННЯ ПРОБЛЕМИ ЗАБОРОНИ ЗЛОВЖИВАННЯ ТРУДОВИМИ ПРАВАМИ

Розглянуто проблему заборони зловживання трудовими правами. Визначено правову природу конструкції зловживання правом. Відмічено, що принцип заборони зловживання правом застосовується у контексті визначення меж реалізації права і передбачених законом гарантій.

Ключові слова: заборона зловживання, суб'єктивні права, зловживання правом, правомірний характер, шкода, принцип недопустимості.

Зміни в реалізації трудових відносин, пов'язані з розвитком ринкових відносин, посиленням правового регулювання праці, поширенням договірного способу встановлення прав і обов'язків, обумовлюють необхідність дослідити питання щодо висвітлення проблемних правових питань зловживання трудовими правами. Зазначені питання не отримали належного розгляду ні у вітчизняній науці, ні в законодавстві, що зумовлено декількома причинами.

По-перше, правовий механізм регулювання трудових відносин на сучасному етапі розвитку ринкової економіки в Україні не дозволяє працівникам належним чином реалізовувати свої трудові права. По-друге, основи реалізації трудових прав працівників і роботодавців закладено в нормативно-правових актах. По-третє, соціальна функція трудового права асоціюється з правом охорони праці. Стаття 13 Конституції України передбачає, що неприпустимим є здійснення права з метою заподіяння шкоди людині і суспільству. У свою чергу, у ст. 3 Основного Закону країни зазначається, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей. Тобто в сучасних умовах важливим є розуміння співвідношення між інтересами особи та інтересами суспільства, а також між правами працівників і, відповідно,

трудового колективу та інтересами роботодавців. Виходячи з цього, свобода особи, в тому числі працівників і роботодавців, має узгоджуватись із свободою інших людей і трудового колективу з урахуванням вимог суспільства. Поряд із цим у низці статей Конституції передбачено можливість обмеження деяких прав людини і громадянина за певних обставин. Утверджуючи принцип вільної реалізації суб'єктивних прав, що належать громадянам та юридичним особам, чинне законодавство водночас висуває певні вимоги, яких слід дотримуватися при їх реалізації. Зміст цих вимог неоднаковий, адже він залежить від характеру і призначення конкретних суб'єктивних прав. Суб'єктивне право можна визначити як міру можливої поведінки, що забезпечується державою. Разом із тим реалізація суб'єктивного права особою з метою задоволення власних інтересів може означати можливість діяти у встановлених законом межах, тобто діяти добросовісно.

Загально-правовий принцип добросовісності суб'єктів правовідносин при реалізації своїх суб'єктивних прав і виконанні обов'язків набуває особливого значення в окремих регулюючих правових галузях. Як правило, необхідність оцінки добросовісності виникає в тих відносинах, де особа користується широким колом наданих їй правових можливостей.

До таких галузей можна віднести трудове право, де працівник, незважаючи на своє положення відносно іншої сторони трудового договору – роботодавця, має достатньо великий обсяг суб'єктивних прав, що не дозволяють розглядати його як виключно «слабку» сторону правовідносин. У разі порушення роботодавцем прав працівника останній має можливість успішно захищати їх як у не судовому, так і в судовому порядку.

Однак у дослідників звичайно постає питання про не менш значимий факт правонаділення у трудовій сфері – це можливість неналежної реалізації працівником своїх суб'єктивних прав. Йдеться про проблему зловживання правом як порушення вимог добросовісності в реалізації належних працівнику прав. Можна стверджувати, що зловживання правами може бути допущене як роботодавцем, так і працівником.

Проблема зловживання правом має давню історію. Таку точку зору висловив у своїй дисертаційній роботі М. М. Хміль. Автор зазначає, що погляди на неї мінялися впродовж усього історичного розвитку правової думки. У різні епохи й у різних державах здійснення прав з єдиною метою – ущемити чужі інтереси – або прямо забороняється законом, або байдуже до права [13, с. 7]. Питання зловживання правом розглядалося ще в римському праві як окремий індивідуальний випадок, хоча сам термін «зловживання правом» римському праву не був відомий, а норми, що містили загальну заборону несумлінного здійснення прав, були відсутні. Отже, своїм зародженням ця правова конструкція зобов'язана саме римському праву. Негативне ставлення до проявів шикани (особливий вид зловживання правом), тобто заборони використання свого права з винятковою метою завдати шкоди без наміру отримати вигоду для себе, зустрічається й у висловлюваннях відомих римських юристів, об'єднаних в епоху Юстиніана в єдиний збірник, що одержав назву «Дигести». В одному з вміщених у ньому уривків зустрічаємо вказівку Цельса на те, що «...не слід робити полегкість злу» [11, с. 14]. Наука цивільного права першою почала досліджувати це питання, і зловживання правом стало його основним принципом, оскільки заборона зловживання правом виникла і довгий час розвивалась у сфері регулювання цивільно-правових відносин.

В юридичній науці існують різні точки зору щодо розуміння зловживання правом. Одні вчені розглядають це поняття як правомірну поведінку, що не порушує заборон, і суб'єкт користується належним йому правом. Інші ж, навпаки, вважають зловживання правом протиправною дією, вираженою в заборонених законом формах поведінки, що породжує завдання шкоди будь-якому суб'єкту соціальних відносин. Так, А. Малиновський висловлював думку, що це діяння завжди шкідливе і протиправне, але не завжди каране [8, с. 70]. І. Покровський сутність зловживання правом визначав як делікт, тобто протиправну поведінку [12, с. 118]. Теоретики права В. Н. Протасов і Ю. А. Васильєв, навпаки, визначають дане явище як правомірне, порівнюючи його з аморальними способами здійснення права [2, с. 18–20]. В. П. Грибанов

висловлював ідею про те, що зловживання правом є особливим типом цивільного правопорушення і визначав у даному випадку особливий, нестандартний характер протиправності [3, с. 58–68].

На наш погляд, зловживання правом являє собою діяння, засноване на реалізації суб'єктивного права у межах здійснення права, яке має правомірний характер, але при завданні шкоди виходить за вказані межі й носить протиправний характер, є соціально шкідливим явищем, за якого відповідальність настає у кожному конкретному випадку.

Так, можна погодитися з визначенням даного поняття В. Д. Горобцем, який вважає, що зловживання правом являє собою здійснення суб'єктивного права в протиріччі з його призначенням. У результаті зловживання правом завдається шкода правам і законним інтересам громадян, державі та суспільству в цілому [7, с. 118-119].

Але попри важливість проблеми зловживання правом не всі вчені визнавали це явище як правове. Наприклад, А. Агарков наполягав на тому, що зловживання правом не є правовою категорією і здійснюється за межами права [9, с. 18]. Р. Ієрінг заперечував дану правову проблему, мотивуючи це тим, що, по-перше, вона тягне за собою небезпеку для суб'єктивних прав, по-друге, сприяє легкому змішуванню права і моралі, по-третє, надає можливість завдати великої шкоди правопорядку [6, с. 131]. С. М. Братусь висловлював побоювання, що легалізація заборони зловживання правом може призвести до порушення законності, необумовленого розширення судового розгляду [1, с. 82].

Б. Н. Чичерін зазначав: «Людина може користуватися своїми правами добре або погано, в егоїстичних видах або приходячи на допомогу ближньому, це її особиста справа; інші не в праві у це втручатися. Цього вимагає повага до особи» [10, с. 252].

С. Г. Зайцева зловживання правом вбачає тоді, коли «страждає юридично визнана свобода інших осіб» [4, с. 121]. Ю. А. Васильєв, В. Н. Протасов, М. В. Лушнікова, А. М. Лушніков межу зловживань і не зловживань бачать у

використанні прав всупереч їх соціальному призначенню. Однак вважається, що це досить широкі категорії, що посягають на саме існування суб'єктивного права як міри можливої поведінки.

Зловживання правом не відноситься до правопорушення, отже, настання несприятливих наслідків у рамках юридичної відповідальності для сторін трудового договору виключається. Разом із тим законодавець намагається захистити добросовісну сторону від несприятливих наслідків, що настають унаслідок дій сторони, яка зловживає правом. Наприклад, з боку працівника зловживання правом виявляється в умисних діях, скоюючи які, він впевнений в досягненні позитивних наслідків для себе і негативних для роботодавця. Можна навести такий приклад: працівник впевнений, що при звільненні за прогул його позовні вимоги про поновлення на роботі будуть задоволені, коли він надасть саме під час судового процесу листок непрацездатності, період дії якого збігається з датою його звільнення згідно з виданим роботодавцем наказом. При цьому така впевненість працівника полягає в тому, що йому не відомі нормативно-правові акти, які покладають на нього обов'язок сповіщати роботодавця про наявність у нього листка непрацездатності.

Зловживання правом завжди пов'язане із здійсненням суб'єктивного права без розгляду останнього явища. З суб'єктивного боку, зловживання правом може бути спрямоване на завдання шкоди іншим особам, але з іншого пояснюватися недобросовісним виконанням своєї трудової функції. Суб'єктивна сторона зловживання може виражатися як у формі непрямого умислу або необережності, так і в умисному зловживанні особою своїми правами. Слід також відмітити, що принцип недопустимості зловживання правом можна охарактеризувати як один із вихідних правових принципів, пов'язаних з презумпцією добросовісності учасників суспільних відносин. В якій би формі не виявлялось зловживання правом, правові наслідки повинні бути однаковими – відмова в судовому захисті належного йому права. Застосування принципу зловживання правом при відсутності його офіційних

критеріїв у трудовому праві може призвести до порушення конституційного принципу про право на судовий захист порушених прав.

У теорії та практиці застосування трудового права прийнято неофіційно розрізняти сильну (роботодавець) і слабку (працівник) сторони трудового договору. На практиці правові наслідки такого розподілу, як правило, виражаються в покладанні в судовому процесі на сильну сторону обов'язків представити докази своєї правомірної поведінки в тому чи іншому трудовому конфлікті. Зловживання сильною стороною, що володіє більш широким спектром трудових прав, підтверджується багатьма судовими прикладами.

Зловживання правом у сфері трудових правовідносин – це таке недобросовісне здійснення сторонами трудового договору суб'єктивних прав, за якого уповноважена особа створює видимість законності своєї поведінки, що спрямована на отримання організаційних, майнових та інших благ у поєднанні з обманом іншої сторони трудового договору.

Особливістю трудового права є виникнення і реалізація методу трудових правовідносин на диспозитивних (договірних) та імперативних (нормативних) засадах. З одного боку, права та обов'язки сторін трудових правовідносин виникають із трудового договору, з іншого – на працівника поширюються відповідні права та обов'язки, що закріплені в законах та інших нормативно-правових актах.

В основі механізму здійснення суб'єктивних прав та інтересів працівника і роботодавця лежить принцип співвідношення державного і договірного регулювання, який повинен забезпечити оптимальне узгодження сторін трудових відносин та інтересів держави.

Посилення гнучкості у правовому регулюванні трудових відносин, розширення сфери індивідуально-договірного і колективно-договірного регулювання ставлять на порядок денний питання про загальні особисто-правові межі здійснення трудових прав працівником і роботодавцем. За радянських часів в умовах централізованого регулювання трудових відносин при значній ролі імперативного методу дана проблема не стояла настільки

гостро. Сьогодні відбувається зростання ролі правових методів регулювання трудових відносин, що передбачає пошук і обґрунтування додаткових критеріїв, які визначають межі реалізації трудових прав та інтересів й відображають особисті засади регулювання. На наш погляд, необхідним у трудових правовідносинах є закріплення принципу заборони зловживання трудовими правами.

Принцип недопустимості зловживання правом хоча і є загально-правовим, але щодо трудових прав до недавнього часу він не застосовувався внаслідок того, що в радянському трудовому праві були виокремлені аналоги даного явища, але в повному обсязі вони не застосовувалися. При аналізі судової практики можна визначити даний принцип щодо здійснення прав як працівником, так і роботодавцем.

Заборона зловживання правом має бути визначена як основний всезагальний принцип регулювання трудових правовідносин.

У трудовому праві зловживати можна як індивідуальними, так і колективними правами. Прикладом зловживання правом з боку працівника є приховування інформації, яка при звільненні має вагоме значення. Роботодавець не повинен відповідати за несприятливі наслідки, що настали у результаті дій з боку працівника. При цьому стає очевидним, що категорію зловживання правом не можна розглядати виключно як наукову, оскільки на практиці при її встановленні виникають труднощі, які полягають у нерозумінні різниці між дисциплінарним проступком і зловживанням правом.

Поряд з такими принципами, як обов'язок сторін трудового договору дотримуватися умов укладення договору та повага і врахування інтересів сторін соціального партнерства, обов'язок виконання умов колективних договорів і угод, принцип заборони зловживання трудовими правами буде сприяти розумінню трудових відносин як відносин компромісу.

При легалізації поняття «заборона зловживання трудовими правами» як загальної заборони сторона, що постраждала, отримає можливість захисту порушеного права в судовому порядку, що в подальшому може служити

попередженням зловживанню. Такими способами є самозахист порушених прав, право на оперативні односторонні дії, звернення в органи з вирішення трудових спорів. Крім того, для працівника можливі й інші способи: державний контроль за дотриманням трудового законодавства, захист трудових прав працівників професійними союзами.

Разом із тим сьогодні проблема заборони зловживання правом потребує наукового осмислення з наступним вирішенням на законодавчому рівні. Причинами зловживання трудовими правами може бути не тільки недосконалість чинного трудового законодавства, його протиріччя, проблемність, але й причини, зумовлені гнучкістю у правовому регулюванні трудових відносин. Слід також відзначити загальну тенденцію розширення сфери застосування нетипових форм зайнятості, коли у багатьох випадках укладені договори про працю не вміщуються в традиційну юридичну конструкцію трудового договору.

У порівнянні з трудовим правом в адміністративному праві відсутня необхідність існування юридичної конструкції зловживання правом як самостійного правового явища. Зловживання правом розглядається як один із видів правопорушення, що тягне за собою юридичну відповідальність.

Таким чином, у приватних і публічних галузях права в силу диспозитивності правового регулювання виникає необхідність в існуванні такої оціночної межі здійснення права як заборона зловживання правом.

Принцип заборони зловживання правом застосовується в контексті визначення меж здійснення права і реалізації передбачених законом гарантій. Іншими словами, в трудових правовідносинах захищаються тільки добросовісні учасники трудових відносин, трудові гарантії поширюються тільки на добросовісних суб'єктів, що реалізують свої права у вказаних межах.

Зловживання правом важко піддається формалізації і тяжіє до конкретної ситуації. Попри те, що можливе зловживання і колективними трудовими правами, у більшості випадків все ж ідеться про індивідуальні трудові права. У цьому випадку можна певною мірою говорити про індивідуальні регламентації

трудових відносин, оскільки суб'єктам правозастосування надано можливість врегулювання ситуації і наповнення її відповідним змістом.

Отже, в радянській науці трудового права деякі вчені виступали за закріплення в трудовому законодавстві заборони зловживання правом, але не розкривали її змісту [5, с. 87]. У вітчизняному законодавству слід сформулювати принцип заборони зловживання трудовими правами учасниками трудових і пов'язаних з ними відносин, тобто заборони здійснення цих прав всупереч їх соціальному призначенню, в тому числі з метою заподіяння тим самим шкоди іншій стороні правовідносин, та закріпити на законодавчому рівні в Кодексі законів про працю України визначення поняття «зловживання правом».

Список літератури:

1. Братусь С. Н. О пределах осуществления гражданских прав (ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик) / С. Н. Братусь // Правоведение. – 1967. – № 3. – С. 82.
2. Васильев Ю. А. Взаимодействие права и морали / Ю. А. Васильев // Советское государство и право. – 1966. – № 11. – С. 18–20.
3. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : «Статус», 2001. – 441 с. – (Классика российской цивилистики).
4. Зайцева С. Г. «Злоупотребление правом» как правовая категория и как элемент нормативной системы законодательства Российской Федерации / С. Г. Зайцева. – Рязань : Поверенный, 2002. – 150 с.
5. Иванов С. А. Личность в советском трудовом праве / С. А. Иванов, Р. З. Лившиц. – М. : Просвещение, 1982. – 232 с.
6. Иеринг Р. Интерес и право / Р. Иеринг. – Ярославль, 1880. – 171 с.
7. Общая теория государства и права / под. ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристь, 1994. – 235 с.
8. Малиновский А. А. Злоупотребление правом: теоретические аспекты / А. А. Малиновский // Журнал рос. права. – 1998. – № 7. – С. 70–75.
9. Малиновский А. А. Злоупотребление правом / А. А. Малиновский. – М. : МЗ-Пресс, 2002. – 128 с.
10. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 1999. – 288 с.
11. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории становления и общая характеристика / И. С. Перетерский. – М. : Гос. изд. юрид. литературы, 1956. – 131 с.
12. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 353 с.
13. Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоритико-правові аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук / М. М. Хміль. – Х., 2005. – 199 с.

Сидоренко А. С. К пониманию проблемы запрета злоупотребления трудовыми правами.

Рассмотрена проблема запрета злоупотребления трудовыми правами. Определена правовая природа конструкции злоупотребления правом. Отмечено, что принцип запрета

злоупотребления правом применяется в контексте определения пределов осуществления права и реализации предусмотренных законом гарантий.

Ключевые слова: запрет злоупотребления, субъективные права, злоупотребление правом, правомерный характер, ущерб, принцип недопустимости.

Sidorenko A. S. By understanding the problems of prohibition of abuse of labor rights.

This article discusses the problem of prohibition of abuse of labor rights. The legal nature of abuse of the right design is defined. It is noted that the principle of prohibition of abuse of the law is applicable in the context of the limits of law and of statutory safeguards.

Key words: prohibition of the abuse, subjective rights, abuse of law, the lawful nature of the damage, the principle of inadmissibility.